

LINDSEY FITZHARRIS

HET
GEZICHT
VAN DE
EERSTE
WERELD
OORLOG

DE STRIJD VAN EEN PLASTISCH
CHIRURG EN ZIJN SOLDATEN

‘Een buitengewoon verhaal.’ PETER FRANKOPAN

Spectrum

DE BILLEN VAN DE BALLERINA

De oorlog en al zijn verschrikkingen waren nog onvoorstelbaar ver weg toen Harold Delf Gillies en zijn vrouw zich een weg door Covent Garden baanden. De dertigjarige, slanke chirurg met zijn spitse neus en donkerbruine, vaak ondeugend glinsterende ogen liep nogal krom waardoor hij kleiner leek dan zijn lengte van een meter tachtig. Het echtpaar moest de talrijke groenten- en fruitkramen en straatventers trotseren die aan het eind van de marktdag op de met keitjes geplaveide straten hun spullen aan het opruimen waren. In het voorjaar van 1913 speelde Londen een veel belangrijkere rol in de wereld dan op het hoogtepunt van de Tweede Wereldoorlog zesentwintig jaar later. Met een bevolking van meer dan zeven miljoen was deze bruisende metropool groter dan Parijs, Wenen en Sint-Petersburg samen, en had zij meer inwoners dan de zestien andere grootste steden van Groot-Brittannië en Ierland samen¹.

Londen was niet alleen groot.² Het was ook welvarend. Via de Theems voeren schepen naar en vanuit de Noordzee, en in- en exporteerden ze goederen vanuit en naar alle windrichtingen. Het was een van de drukste en meest welvarende havens ter wereld, en een belangrijk handelscentrum van luxegoederen. Havenarbeiders losten regelmatige scheepsladingen Chinese thee, Afrikaans ivoor, Indi-

ase specerijen en rum uit Jamaica. Met deze geïmporteerde goederen kwamen ook mensen uit allerlei landen naar Londen van wie sommige besloten zich blijvend in de hoofdstad te vestigen. Daardoor was Londen kosmopolitischer dan ooit tevoren.

Londenaren werkten hard en recreëerden nog uitbundiger. Er waren 6566 gelegenheden met volledige vergunning die de favoriete vrijetijdsbesteding van de stadsbewoners – drinken – faciliteerden en garandeerden dat de politie de handen vol had. Londen kon bogen op vijf voetbalteams, drieënvijftig theaters, eenenvijftig concertgebouwen en bijna honderd bioscopen die hun wekelijkse bezoekersaantallen tegen het eind van het decennium zagen verdrievoudigen.

Op die uitzonderlijk warme lenteavond vond in het Royal Opera House de première plaats van Verdi's *Aida* voor de welgestelde muzikliefhebbers van Londen. Gillies had kaartjes gekregen van zijn baas, Sir Milsom Rees, een keelarts die gespecialiseerd was in ziektes en verwondingen aan keel en strottenhoofd. Als medisch adviseur van het Royal Opera House droeg Rees de zorg voor de keel van de beroemde zangers van het operahuis. Maar deze keer voelde hij zich niet goed en daarom stuurde hij zijn jonge assistent om hem te vervangen.

Drie jaar eerder had Gillies voornamelijk door toeval zijn comfortabele positie verworven in Rees' medische praktijk, in de chique wijk Marylebone. Toen hij naar de baan solliciteerde had hij net zijn klinische studie in het St. Bartholomeus-ziekenhuis in Londen afgerond. Gedurende die periode had hij grote interesse getoond in de keel-, neus- en oorheelkunde, een chirurgisch specialisme dat zich bezighoudt met aandoeningen van hoofd en hals. De specialisten die op dit gebied werkzaam zijn noemen zich kno-arts. Het hoofd van de medische staf, Walter Langdon-Brown, beschouwde hem als een van zijn briljantste leerlingen.³ Maar het waren niet Gillies' chirurgische vaardigheden die hem de baan bij Rees aan de andere kant van de stad hadden opgeleverd. Het was vooral zijn reputatie als uitstekend golfer die de aandacht van de oudere arts had getrokken.

Destijds had Gillies net de vijfde ronde van het Engelse amateurkampioenschap bereikt. Rees haalde zijn golfclubs tevoorschijn om ze door Gillies te laten inspecteren. Toen de keelarts zijn swing demonstreerde werd Gillies ongeduldig. 'Dit is belachelijk.⁴ Wanneer gaat hij het hebben over mijn baan?' vroeg hij zich af. Zoals zou blijken vonden ze nooit een gelegenheid om over de arbeidsvoorwaarden te praten. Toen het sollicitatiegesprek net was begonnen kwam er een patiënt, waardoor Rees genoodzaakt was een totaal verwarde Gillies zijn kamer uit te sturen. Op het moment dat hij de deur dichttrok richtte Rees zijn aandacht weer even op zijn werknemer in spe en merkte nonchalant op: 'Ach ja, beste jongen, ik vergat het helemaal!⁵ Zou je tevreden zijn met vijfhonderd [pond] per jaar? Alle particuliere patiënten die je krijgt kun je zelf houden. Is dat goed?' Gillies – die in het ziekenhuis vijftig pond per jaar had verdiend – was opgetogen bij het vooruitzicht als keel-, neus- en oorspecialist in Rees' privékliniek tien keer zoveel te verdienen. Het zou niet de laatste keer zijn dat de bewondering voor Gillies sportieve prestaties de deur naar nieuwe kansen zou openen.

Gillies was altijd een toppresterder geweest. Hij was een man die zijn talenten – op het gebied van sport, kunst of de wetenschap – eerder 'op een mysterieuze manier geërfd dan door inspanning verkregen had', zoals zijn eerste biograaf Reginald Pound opmerkte.⁶ Harold Gillies werd als jongste van acht kinderen op 17 juni 1882 geboren in Dunedin, Nieuw-Zeeland. Zijn grootvader John was in 1852 vanuit het Schotse eiland Bute daarheen geëmigreerd, samen met zijn oudste zoon Robert. Robert begon uiteindelijk een bedrijf als landmeter en in Dunedin maakte hij kennis met Emily Street, de vrouw die Harolds moeder zou worden. Ze werden verliefd op elkaar en trouwden kort daarop.

Gillies bracht de eerste jaren van zijn jeugd door in de ruime kamers van een victoriaanse villa. Zijn vader, amateurastronoom, had op het dak van hun barokke stenen huis een observatorium met een draaibare koepel laten bouwen. Robert Gillies doopte het familie-

huis 'Transit House' als eerbetoon aan de Nieuw-Zeelandse astronomen die belangrijke waarnemingen hadden gedaan aan de Venus-overgang van 1874, toen de planeet voor de zon langs schoof.

Gillies was een vroegrijp kind dat niets liever deed dan eropuit trekken door het uitgestrekte platteland rond zijn huis met zijn vijf oudere broers die hem in het zadel van Brogo, de merrie van het gezin, zetten en hem meenamen op jacht- en vistochten. Als jongen brak Gillies een elleboog toen hij thuis van de lange trapleuning gleed, waardoor de flexibiliteit van zijn rechterarm blijvend verminderde.⁷ Het was een handicap die hem later aanzette tot de uitvinding van een ergonomische naaldhouder voor gebruik in de operatiekamer ter compensatie van de beperkte draaibaarheid van zijn hand.

Twee dagen voor zijn vierde verjaardag in juni 1886 kwam er plotseling een einde aan Gillies idyllische jeugd.⁸ Die ochtend ging een van zijn broers de trap op om naar hun vader te kijken die de vorige avond had geklaagd dat hij zich niet lekker voelde. Toen hij de slaapkamer binnenkwam trof hij Robert Gillies wakker en goedgemuurd aan. Zijn vader zei hem dat hij snel met het hele gezin in de kamer beneden zou komen ontbijten. De jongen holde naar beneden om zijn familie het goede nieuws te vertellen.

De keuken kwam tot leven, er werden potten en pannen van de plank gehaald en de ketel floot toen het water kookte. Maar naarmate de minuten verstreken werd Gillies broer bezorgder. Na een halfuur ging hij opnieuw de grote trap op naar boven. In de slaapkamer wachtte hem een grote schok. Robert Gillies lag bewegingloos op bed, overleden als gevolg van een plotseling aneurysma op vijftigjarige leeftijd.

Na de dood van haar echtgenoot verhuisde Gillies moeder met haar acht kinderen naar Auckland, om dichterbij haar eigen familie te wonen. Toen Gillies acht jaar was werd hij naar Engeland gestuurd om naar school te gaan op Lindley Lodge, een lagere school voor jongens in de buurt van Rugby, in het midden van het land. Vier jaar later

keerde Gillies terug naar Nieuw-Zeeland om daar naar de middelbare school te gaan, maar hij zou niet lang blijven. In 1900 verhuisde hij op achttienjarige leeftijd weer naar Engeland om medicijnen te studeren aan de universiteit van Cambridge. Zijn beslissing arts te worden kwam voor iedereen als een verrassing. Het was een loopbaan waarvan hij zei dat hij hem had gekozen om zich te onderscheiden van zijn broers die jurist waren. 'Ik dacht dat er wel eens een ander beroep in de familie mocht komen,' schertste hij.

In Cambridge verwierf hij de reputatie van buitenbeentje nadat hij zijn hele studiebeurs had besteed aan een nieuwe motorfiets. Hij schrok er niet voor terug met zijn hoogleraren in discussie te gaan en hij was het vaak oneens met de man die het practicum anatomie gaf in de snijzaal van de universiteit. Ondanks zijn gebrek aan eerbied voor gezag was hij uiterst aimabel en werd hij bewonderd door docenten en studiegenoten vanwege zijn 'opgewekte karakter en zijn glimlach die in bulderend gelach kon veranderen'.⁹ Zijn populariteit bezorgde hem de bijnaam 'Giles' die hij zijn hele leven hield.

Ondanks zijn rebelse karakter had Gillies een gedisciplineerde geest en hield hij van regels en grenzen – vooral als hij degene was die ze bepaalde.¹⁰ Gedurende zijn hele studie woonde hij met vijf andere jongens in een victoriaans rijtjeshuis. Zoals studenten gewend zijn kwamen en gingen ze naargelang het hun uitkwam. Gillies merkte op dat niet iedere huisgenoot aan alle maaltijden deelnam en dus bedacht hij een systeem om de kosten bij te houden. Iedereen moest aangeven of hij deelnam aan de gemeenschappelijke maaltijden en bovendien het aantal 'porties' dat hij gebruikte opgeven plus de kosten per portie. Een van zijn huisgenoten noemde het een 'hoogst origineel en vernuftig schema' dat gelijkheid garandeerde en de kosten voor iedereen laag hielp houden. Maar zijn vrienden waren minder enthousiast toen Gillies van ieder van hen rente vroeg op het geld dat ze hem schuldig waren als hij een huishoudelijke schuld had afgelost. Voor Gillies ging eerlijkheid boven alles.

Tijdens zijn studie ontwikkelde hij een serieuze belangstelling

voor de golfsport, en ruilde regelmatig zijn pen in voor een driver (houten golfstok).¹¹ In een opwelling legde hij een proefexamen af voor het golfteam van de universiteit nadat hij naar Sandwich was gereisd voor een feestje met zijn studiegenoten. Hij had zijn golfclubs meegenomen zodat hij een ronde kon spelen op de beroemde golfbaan daar, waar enkele dagen later een wedstrijd tussen Cambridge en Oxford zou worden gehouden. Na het feestje nam Gillies de trein terug. Op de allerlaatste seconde bedacht hij zich. Hij greep zijn golfclubs en sprong uit de wagon op het moment dat de locomotief op stoom was en het station uit reed. Kort daarna werd hij welkom geheten bij het golfteam van de universiteit van Cambridge.

Gillies bracht een buitensporige hoeveelheid tijd door in de badkamer, wat bij zijn huisgenoten de nodige verbazing zal hebben gewekt. Zijn dagelijkse ritueel in het kleine vertrek bestond eruit zijn voeten op dezelfde twee stukken linoleum te zetten en voor de spiegel zijn swing te oefenen. Zijn vriend Norman Jewson, die later een beroemd architect zou worden, stond versteld van Gillies' 'enorme concentratievermogen en wilskracht'.¹² Zijn kennissen beschreven zijn talent voor het golfspel als 'bovennatuurlijk'.¹³ Mettertijd zouden zijn patiënten zijn kundigheid als plastisch chirurg in datzelfde licht gaan zien.

In de loop van zijn studie begon Gillies een grote vaardigheid voor chirurgie te tonen – wat niet verrassend was gezien zijn obsessieve aandacht voor details. Hij was veel meer gedreven dan andere jongens van zijn sociale klasse, en zonderde zich vaak af in een bibliotheek terwijl zijn leeftijdgenoten de bloemetjes buiten zetten. Een van zijn vrienden merkte op: 'Wat hij eenmaal besloten had, voerde hij ook uit.'¹⁴ Die vastberadenheid zou hem in zijn leven goed van pas komen.

Dat bleek nooit zo duidelijk als in liefdesaangelegenheden. Hoewel Gillies had gezworen nooit met een verpleegster te trouwen werd hij plotseling en tot over zijn oren verliefd op Kathleen Margaret Jackson, een verpleegster in het St. Bartholomeus-ziekenhuis

waar Gillies tijdens zijn klinische opleiding had gewerkt. Maar er was een probleem: een andere arts maakte haar ook het hof.

Nooit bang voor een beetje concurrentie verdubbelde Gillies zijn veroveringspogingen. Op een avond huurde hij een rijtuig met koetsier en nodigde Kathleen uit voor een ritje. Eenmaal in de koets verzocht Gillies de koetsier hen net zo lang door de straten te rijden tot ze zijn aanzoek accepteerde. De strenge etiquette van die tijd vereiste dat verpleegsters op het ziekenhuisterrein woonden en niet trouwden, dus zei Kathleen kort na hun verloving haar baan op.¹⁵ Zes maanden later, op 9 november 1911, trouwde het gelukkige stel. Inmiddels was Gillies comfortabel genesteld in zijn lucratieve positie in de privékliniek van Rees.

Met zijn vrouw, Kathleen, woonde Gillies op die mooie voorjaarsavond de uitvoering van *Aida* bij in het operagebouw met zijn imposante portico. Het stel had hun eerstgeborene – een jongetje met de naam John dat tijdens de Tweede Wereldoorlog krijgsgevangen zou worden gemaakt toen zijn Spitfire boven Frankrijk werd neergeschoten – onder de hoede van familie achtergelaten. Toen het doek viel na de eerste akte van de opera kwam een witgehandschoend personeelslid discreet naar Gillies toe en verzocht hem backstage te komen. Gezien het feit dat zijn baas bij deze gelegenheden meestal niet veel te doen had, verwachtte Gillies dat hij niet veel meer hoefde te doen dan de overspannen keel van een zanger met een verzachtende balsem te besproeien. In plaats daarvan trof hij een van de danseressen gewond en half ontkleed aan. Felyne Verbist, de Belgische prima ballerina, was op een schaar gaan zitten en had een diepe steekwond in haar welgevormde bil. Gillies begon de delicate plek te verbinden.

Toen hij naar zijn plaats terugkeerde vroeg hij zich af hoe hij zijn langdurige afwezigheid zou verklaren – en de details van het 'keelongeluk' – aan zijn jonge vrouw. Gedurende de hele verdere voorstelling kon hij zich moeilijk concentreren op iets anders dan 'de kleine zwelling onder het kostuum van de mooie danseres waar mijn nogal haastig aangelegde verband uitpilde'.¹⁶

Het was een ongeluk waarover Gillies in latere jaren vaak zou vertellen, alsof het verwijderden van het puntige uiteinde van een schaar uit de billen van een ballerina de kroon op zijn carrière was.

Een jaar later, op 28 juli 1914, trad Felyne Verbist op in dezelfde productie van *Aida*, toen het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk de oorlog verklaarde aan Servië, wat het begin van de Eerste Wereldoorlog betekende. Een week later – toen de Britten massaal naar het strand gingen om te genieten van een laatste vrije dag voordat de zomer officieel ten einde liep – verklaarde Groot-Britannië de oorlog aan Duitsland, waarmee het land in een van de dodelijkste conflicten uit de geschiedenis gestort werd. Op die drukkend hete zomerdag hadden echter maar weinig mensen de ramp kunnen voorspellen die het land zou overspoelen. Het uitbreken van de oorlog kwam voor de meesten als een volkomen verrassing.

De problemen waren een maand eerder begonnen. Een Servische nationalist, Gavrilo Princip, had de Oostenrijkse aartshertog Frans Ferdinand en zijn vrouw Sophie, hertogin von Hohenberg, doodgeschoten tijdens hun bezoek aan Sarajevo. Het paar was daarheen gereisd om de keizerlijke troepen in Bosnië en Herzegovina te inspecteren, gebieden die in 1908 waren geannexeerd door het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk. Princip was van mening dat die gebieden tot Servië behoorden en zag een kans om de annexatie te vergelden door de veronderstelde erfgenaam van de keizerlijke troon te vermoorden. Van wapens voorzien door een Servische terroristische organisatie genaamd de Zwarte Hand, kwamen Princip en vijf andere samenzweerders in Sarajevo bijeen met de bedoeling de aartshertog te vermoorden.

Ferdinand was zich terdege bewust van het gevaar. Drie jaar eerder had de Zwarte Hand geprobeerd zijn oom, keizer Frans Josef, te vermoorden. En de aartshertog had naar verluidt kort voor hij stierf een familielid verteld dat hij de moord op hemzelf had voorzien. Toch moet Ferdinand niet al te bezorgd zijn geweest over zijn veilig-

heid op die reis, want hij kondigde zijn plan om Sarajevo te bezoeken twee maanden van tevoren aan – waarmee hij eventuele moordenaars in spe alle tijd gaf om een plan te beramen.

Achteraf gezien leek het alsof alle betrokken partijen een afspraak met de dood hadden.

Op de ochtend van 28 juni, arriveerde het keizerlijke paar per trein. Ze waren in een opgewekt humeur want het was hun veertiende trouwdag. Dat was feitelijk een van de redenen waarom de hertogin erop stond haar man te vergezellen op dit officiële staatsbezoek. Hun persoonlijke chauffeur – een man met bolle wangen en een geïmagineerde snor, genaamd Leopold Lojka – had hen op de reis vergezeld. Lojka hielp de aartshertog en de hertogin in een Gräf & Stift Double Phaeton cabriolet, met nummerplaat A 111 118 – een macaber toeval, gezien de datum van Wapenstilstandsdag die het eind van de oorlog betekende: 11-11-'18.¹⁷

De luxueuze auto was de tweede auto in een rij van zes die naar het stadhuis zou rijden via een met bomen omzoomde boulevard, de Appelkade, langs de rivier de Miljacka.¹⁸ Daags tevoren was het koud en regenachtig geweest maar de zon was door de wolken gebroken als een welkom voor het keizerlijke paar. Vanwege het mooie weer was het dak van de cabriolet omlaag gevouwen zodat de mensen de aartshertog en de hertogin konden zien terwijl ze naar hun bestemming werden gereden. Officiële veiligheidsmaatregelen waren opzichtig afwezig ondanks waarschuwingen dat er een terroristische aanval zou kunnen plaatsvinden.

Gewapend met semiautomatische pistolen en explosieven rond hun middel hadden de moordenaars zich eerder die ochtend langs de route verspreid opgesteld zodat ze de meeste kans hadden om de aartshertog te onderscheppen. Als de een faalde waren er reserveschutters. Behalve hun wapens droegen ze ook papieren zakjes met cyanidepoeder voor het geval hun plan verkeerd uitpakte. Dat bleek al snel het geval.

De eerste moordenaar in spe was een achtentwintigjarige man,

Muhamed Mehmedbašić geheten. Toen de stoet auto's hem langzaam passeerde kreeg hij het op zijn zenuwen. Later beweerde hij dat een politieagent die in de buurt stond hem had aangesproken en dat hij de hele zaak in gevaar zou brengen als hij zijn doel miste. Enkele minuten later naderde de auto Nedeljko Čabrinović, een negentienjarige jongeman die een uitstekende reden had om niet bang te zijn voor de repercussies van zijn daad op lange termijn: hij was stervende als gevolg van tuberculose, een ziekte die in 1914 ongeneeslijk was.

Čabrinović sloeg het slaghoedje van een granaat stuk tegen een lantaarnpaal en gooide de granaat naar de auto van de aartshertog. Lojka zag het projectiel door de lucht vliegen en gaf onmiddellijk vol gas. Het is onduidelijk of de granaat afketste op het opengevouwen dak van de cabriolet, of dat de aartshertog hem zelf wegsloeg. Hoe dan ook, hij ontplofte onder de derde auto in de stoet waardoor verschillende leden van de keizerlijke hofhouding gewond raakten en granaatscherven in de menigte toeschouwers langs de straat terechtkwamen.

Er brak paniek uit. Čabrinović baande zich een weg door de menigte.¹⁹ Tijdens zijn vlucht slikte hij het cyanidepoeder in, sprong vervolgens over de balustrade in de Miljacka om zich te verzekeren van een snelle dood. Helaas was het cyanidepoeder van inferieure kwaliteit; het verschroeide het slijmvlies van zijn keel en maag maar doodde hem niet. Tot overmaat van ramp was de rivier door de zomerse hitte grotendeels drooggefallen zodat Čabrinović brakend op de zandige rivieroever achterbleef. De ongelukkige moordenaar werd al snel gegrepen door een winkelier, een gewapende kapper en twee politieagenten.

Terwijl een woedende menigte zich op Čabrinović stortte eiste de aartshertog dat de stoet zou stilstaan zodat hij kon nagaan hoe het met zijn vrienden was die bij de explosie lichtgewond waren geraakt. Na een kort oponthoud spoorde hij de stoet aan om verder te gaan. 'Vooruit, die vent is duidelijk gestoord; laten we verdergaan met het programma.'²⁰ De Gräf & Stift reed verder over de straten van Sara-

jevo, maar de overgebleven moordenaars langs de route verloren de moed zodat de hele stoet auto's enkele minuten later veilig bij het stadhuis aankwam.

Een granaatsplinter had Sophies wang geschampt, maar voor het overige was het echtpaar ongedeerd. De burgemeester, te nerveus om te improviseren, begon aan een slecht getimede speech. 'Alle burgers van de stad Sarajevo zijn dolgelukkig,' zei hij tegen de aartshertog en diens vrouw, 'en ze begroeten buitengewoon enthousiast het luisterrijke bezoek van Uwe Majesteit en heten u zeer hartelijk welkom [...]'²¹ Daarop ontstak de aartshertog in woede en brulde tegen de gezagsdragers die daar waren om hem te begroeten: 'Ik kom hier als uw gast'²² en uw mensen begroeten me met granaten!' Na een ogenblik kreeg Ferdinand zijn zelfbeheersing terug en hield hij zijn eigen toespraak aan de hand van voorbereide aantekeningen die nu bespat waren met het bloed van een gewonde officier uit de derde auto.

Na de ceremoniële plichtplegingen had de aartshertog een ontmoeting met ambtenaren om het programma te bespreken. Ferdinand besloot al zijn afspraken voor de middag af te zeggen zodat hij met zijn vrouw direct naar het ziekenhuis kon gaan om de mensen te bezoeken die gewond waren geraakt toen de granaat ontplofte. Toen een lid van de staf van de aartshertog waarschuwde dat dit gevaarlijk kon zijn, blafte Oskar Potiorek, gouverneur van Bosnië en Herzegovina: 'Denkt u dat Sarajevo vol moordenaars zit?'²³ Het geduld van alle betrokkenen begon op te raken.

Samen met de gouverneur stapten de aartshertog en de hertogin weer in de cabriolet. Lojka draaide het contactsleuteltje om. In de verwarring informeerde niemand de chauffeurs van de colonne auto's dat ze een andere route naar het ziekenhuis moesten nemen, en dus vertrokken de auto's in dezelfde richting als ze waren gekomen. Daardoor draaide de eerste auto de Franz Josefstraat in die deel uitmaakte van de oorspronkelijke route van de parade en naar het Nationaal Museum leidde dat de aartshertog volgens het programma